

СЕМАНТИЧНА НЕОЛОГІЗАЦІЯ ЯК СПОСІБ ЗБАГАЧЕННЯ СЛОВНИКОВОГО СКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стаття присвячена вивченню активних процесів розвитку лексичного складу української мови з 80-х років ХХ ст. на матеріалі нового тлумачного Словника української мови в 20-ти томах. На основі компонентного аналізу досліджено семантичні неологізми, схарактеризовано семантичні процеси (метафоризація, термінологізація та детермінологізація), що зумовили появу нових значень, встановлено основні твірні моделі, які лягли в їх основу, а також сфери функціонування інноваційних одиниць в українській літературній мові.

Ключові слова: Словник української мови, лексика, неологізм, інноваційні процеси, семантична неологізація, твірні моделі, тематичні групи.

Однією з найважливіших умов функціонування мови є її властивість рухатися та перебувати в стані перманентних змін, де на кожному етапі існування розвиваються ті засоби й способи вираження, ті тенденції, які найбільше відповідають новим соціально-культурним завданням та умовам мовленнєвої комунікації, оскільки основним призначенням мовної системи є забезпечення потреб суспільства.

Соціальні фактори, зміни, що виникають у соціумі, знаходять своє відображення в мові. На невіддільність лінгвальних модифікацій від життя соціуму вказує академік В. М. Русанівський: «Функції мови активно впливають на її структуру і багато в чому визначають напрям мовного розвитку. ...Мова — явище соціальне, безпосередньо залежне від тих різних суспільних обставин, у яких перебуває її носій — народ»¹.

Мова, як відомо, постійно змінюється протягом свого існування. Але є періоди, для яких характерна особлива активність лінгвальних модифікацій, що виявляється в різних інноваційних процесах. Саме таким періодом розвитку сучасної української мови є кінець ХХ — початок ХХІ ст. Набуття Україною статусу незалежної держави, демократизація суспільства, нові економічні та політичні відносини, стрімкий науково-технічний прогрес спричинили нову вербальну інтерпретацію «картини світу» в українській мові.

Динаміку мови, зокрема, зумовлюють різні антиномії, у тому числі антиномія двох функцій мови: інформаційної та експресивної, а також антиномія, зумовленої асиметричністю мовного знака. Антиномію двох перших функцій мови можна характеризувати як суперечність між прагненням до регулярності одиниць, з одного боку, та до їх експресивного виділення — з другого. Інформаційна функція мови сприяє регулярності, однотипності одиниць, експресивна,

¹ Русанівський В. М. Мова і суспільний процес // Мова і процеси суспільного розвитку / Ред. В. М. Русанівський.— К., 1980.— С. 5.

навпаки, підтримує їх нестандартність виділення серед ряду інших, а також ідіоматичність у широкому розумінні слова². «Ці сили, сили літературної традиції та “зразка” літературної мови перешкоджають багатьом експресивним зміщенням у мові. І вони ж утримують у літературній мові цілу низку нерегулярних утворень, від яких давно звільнилася менш зв’язана традицією суперечність»³.

Важливим стимулом розвитку мови є також антиномія, зумовлена асиметричністю мовного знака: «Означувач (звукове) та означуване (функція) постійно ковзають по похилій площині реальності... Кожне “виходить за межі”, визначені для нього партнером: означувач прагне набути нових функцій, крім своєї власної, означуване прагне знайти інші способи вираження, крім свого знака. Вони асиметричні, спарені, перебувають у стані нестійкої рівноваги. Завдяки цьому асиметричному дуалізму структури знаків може розвиватися мовна система: “адекватна” позиція безперервно переміщується внаслідок пристосування до потреб конкретної ситуації»⁴.

Отже, наявність внутрішніх універсальних законів організації мовної системи втілюється в такі принципи її розвитку, які забезпечують можливість її збагачення, функціонального удосконалення, закріплюючи інновації як органічні елементи системи мови.

Словниковий склад, як відомо, серед інших рівнів мови відзначається найбільшою проникністю та чутливістю й відображає мінливість навколишнього життя, оскільки «лексика будь-якої мови є адаптивною самоналагоджувальною системою, здатною змінювати свої елементи, їх властивості і власну структуру відповідно до потреб та умов комунікації, що змінюються із зміною референта, тобто під дією екстралінгвістичних факторів»⁵. Інновації з’являються в мові на основі вже існуючих словесних знаків і як власне дериваційні утворення, і як результат появи у старих слів нових значень. Крім цього, збагачення словника відбувається і за рахунок запозичень.

На сьогодні найоб’єктивніше і найповніше демонструє відображення лінгвальних змін та процесів оновлення словникового складу української мови новий «Словник української мови» в 20-ти томах (далі — СУМ-20).

Тлумачний «Словник української мови» підготовлений науковцями Національної академії наук України та викладачами вищих навчальних закладів у межах програми «Словники України» на основі матеріалів тлумачного «Словника української мови» в 11-ти томах, матеріалів лінгвістичного корпусу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, що нараховує понад 42 млн. слововживань, та частково лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, що містить близько 6 млн. карток. Він створений із використанням нової комп’ютерної технології лексикографування, розробленої в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України. Оскільки «перевидання великих тлумачних словників національної мови має неocenенне значення для історії літературної мови: зміни у складі словника, у семантичній розробці та стилістичній характеристиці словникового складу в словнику свідчитимуть насамперед про рух і зміни самої мови, причому рух буде простежено не на окремих сег-

² Лексика современного русского литературного языка / Под ред. М. В. Панова. — М., 1968. — С. 27.

³ Шмелев Д. М. О некоторых тенденциях развития современной русской лексики // Развитие лексики современного русского языка. — М., 1965. — С. 16.

⁴ Карцевский С. И. Об асимметрическом дуализме лингвистического знака // Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX вв. в очерках и извлечениях. — М., 1965. — Ч. 2. — С. 90.

⁵ Арнольд И. В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность : Сб. статей / Науч. ред. Э. П. Бухаркин. — СПб., 1999. — С. 107.

ментах мови, а на всій її лексико-семантичній системі»⁶, новий СУМ-20 дозволяє проаналізувати інноваційні процеси в лексико-семантичній системі української мови, виявити тенденції та шляхи її розвитку, встановити причини виникнення і характер цих змін, якнайповніше з'ясувати питання про те, наскільки глибокі перетворення відбулися в лексиці досліджуваного періоду.

Об'єктом нашого дослідження послужили одиниці, що є новими у СУМі-20 порівняно із СУМом-11. Це слова, які виникли в період між створенням цих двох словників або не були зафіксовані в СУМі-11.

У досліджуваній період — з кінця 80 років ХХ ст. — значного поширення набула тенденція до збагачення складу лексики через появу лексико-семантичних новотворів, що виникли в результаті модифікації значення наявних у мові слів (у СУМі-20 міститься понад 35 тис. інновацій). Потреба в нових найменуваннях фактів різних сфер життя людини, бажання не лише назвати якийсь предмет, явище, подію, але й дати йому оцінку, пошуки термінологічних позначень і т. ін. привели до утворення семантичних неологізмів. З іншого боку, у самій будові мови закладені великі потенційні можливості оновлення власних засобів, це природна особливість її існування, на яку спирається мовна динаміка, що «співвідносна з принципом виведення одних одиниць із інших, із мовною відтворюваністю (похідністю), перетворенням, трансформацією, модифікацією мовного знака. ...Збагачення словникового складу постійно відбувається за рахунок семантичного варіювання слів, що є їх органічною та постійною властивістю»⁷.

На сучасному етапі розвитку української мови семантичні інновації вивчають О. О. Тараненко, М. П. Кочерган, О. А. Стишов, Д. В. Мазурик, І. А. Самойлова та ін. Проте велика кількість нових семантичних явищ, зафіксованих у реєстрі нового СУМа, потребує встановлення закономірностей оновлення і збагачення словникового складу, представленого цією лексикографічною системою.

Аналізуючи причини появи нових значень слів, ми спираємося на поняття семантичної структури слова, що є однією з внутрішньомовних засад для формування нових лексичних значень. Вивчення смислових модифікацій на основі компонентного аналізу являє собою опис елементів єдиного семантичного цілого: зіставлення вихідного й похідного значень, виявлення мінімальних складників семантики слова, визначення динаміки сем, причин та шляхів трансформації смислових компонентів слова.

Як свідчить фактичний матеріал, поява лексичних неологізмів пов'язана в основному з процесами метафоризації, термінологізації та детермінологізації.

Значну частину семантичних новацій досліджуваного матеріалу (близько 60 %) становлять переносні значення загальноживаних слів, що з'явилися внаслідок процесу метафоризації. Метафоризація як явище значеннєвої динаміки словникового складу полягає в семантичному переосмисленні об'єкта дійсності унаслідок порівняння його з іншим об'єктом за подібністю властивостей, ознак, рис, форм та ін. Слово, вжите в новому значенні, набуває нового вигляду й нової функції, наповнюється новим психологічним змістом, що нерідко супроводжується стилістичною міграцією та емоційно-експресивною конотацією. Основою семантичних модифікацій метафоричного характеру є головні мотивуючі ознаки переносного значення — образність, оцінність та емоційно-ек-

⁶ Сороколетов Ф. П. Лексико-семантическая система и словарь национального языка // Современность и словари : Сб. статей / Ред. Ф. П. Филин и Ф. П. Сороколетов. — Ленинград, 1978. — С. 5.

⁷ Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка : Учеб. пособие для филол. фак. ун-тов. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 1989. — С. 9.

спресивний компонент. Під час переструктуризації семантичної єдності слова в структурі нового лексико-семантичного варіанта (ЛСВ) обов'язково відбувається зміна архісеми, що є характерним для метафоричних номінацій, і становить основу «руху» денотативних сем.

Одними з найпоширеніших семантичних інновацій, що з'явилися шляхом метафоризації, є ті, які відбивають зміни значень стилістичного характеру. При цьому відбувається метафоричне переосмислення, а також зміна стилістичного статусу лексеми, коли слова (як правило, загальнозживані) переходять у розряд розмовної, іронічної, зневажливої, жаргонної та ін. лексики. Проаналізуємо семантичні інновації, спираючись на основні типи моделей, за якими вони були створені.

«Зміна архісеми та актуалізація прихованої периферійної семи» належить до активних моделей, про що свідчить група слів, репрезентованих у СУМі, у яких відбулася зміна семантичної структури. Розглянемо цю модель на конкретних прикладах. Так, слово *обламуватися* внаслідок метафоризації набуває іншого змісту. Первинні значення цієї лексеми — «ламаючись, відділитися від чого-небудь з усіх боків, по краях, стати несправним, поламаним; поламатися» та «утратити можливість продовжувати пересування, роботу через несправність машини, механізму і т. ін.». Мовні ситуації, в яких розвинулося нове значення, мотивували емоційно-експресивне забарвлення цього словесного знака як жаргонного: «зазнавати невдач, розчарування у своїх планах, надіях тощо» (*жарг.*). У цьому випадку переосмислення відбувається на основі імпліцитного елемента архісеми вихідного значення «переставати діяти», яка мотивує появу похідного значення «переставати щось робити, припинити якусь діяльність через невдачі, розчарування тощо». Зіставлення двох ЛСВ цієї одиниці дозволяє виявити приховану сему, що функціонує у вихідному значенні, і простежити її актуалізацію в похідній семантиці. У новому значенні ця сема переміщується з периферії семантичної структури до ядра (центра значення) і, актуалізуючись, набуває статусу ядерної диференційної семи. Актуалізація периферійної семи у новому значенні відбувається паралельно зі зміною архісеми «ламатися» → «зазнавати невдач».

Подібні зміни в семантичній структурі слова виявилися при порівнянні двох ЛСВ (вихідного і похідного) у лексемі *позависати*, що зазнала семантичної модифікації через процес метафоризації. 11-томний СУМ фіксує значення цієї лексеми як «зачепившись за що-небудь, тримаючись на чомусь, повиснути (про всіх або багатьох, усе або багато чого-небудь)». У процесі зживання слова в розмовній практиці у нього розвивається нова семантика «надовго затриматися в якомусь місці (про всіх або багатьох, усе або багато чого-небудь)» (*розм.*). Її появу спричинив прихований елемент архісеми «затриматися в якомусь місці». Він актуалізувався і став основою розвитку нового значення, переходячи в ядерну сему інноваційного ЛСВ.

Ця модель переосмислення лягла в основу інших метафоричних утворень: *відмивати* — «миючи, очищати кого-, що-небудь від бруду і т. ін.» → «робити легальним, законним (про власність, гроші)»; *злизняти* «втративши попереднє забарвлення, набути невиразного, нерівного кольору; вицвісти» → «втєкти, зникнути; ухилитися від роботи» (*розм.*); *балаган* «тимчасове дерев'яне приміщення для театральних або циркових вистав на площі, вулиці» → «щось несерйозне, блазнівське, неупорядковане» та ін.

Не поступається щодо активності і модель «зміна архісеми та актуалізація асоціативної семи». Інновації цього типу значенневих модифікацій спричинили утворення цілої низки нових переносних значень в іменних найменуваннях, зокрема у словах на позначення осіб, у яких відбивається ставлення до них су-

пільства і відповідна емоційна характеристика. Зокрема, СУМ фіксує появу великої кількості негативно-оцінних, пейоративних метафор.

Так, наприклад, лексична одиниця *авторитет* уживалася в 11-томному СУМі із семантикою «загальноновизнане значення, вплив, поважність (особи, організації, колективу, теорії і т. ін.)» та «про особу, що має вплив, повагу, заслуговує на повну довіру». Останнім часом слово набуло нового тлумачення «ватажок банди» (*жарг.*). Зіставлення цих двох значень свідчить, що такий розвиток семантики спричинили диференційні семи вихідного значення — «вплив», «повага», «довіра», які стали асоціативними семами похідної семени, адже ватажок обов'язково повинен бути впливовим, а також мати інші відповідні якості. Отже, виділяючи асоціації, які лежать в основі метафоризації в цьому випадку, можна твердити, що «... це не елементи власне значення слова, а стійкі асоціації, пов'язані з уявленням про явище, що позначає слово. ... будучи основою для трансформації мовних значень, вони тим самим стають фактами мови, — ці асоціації утворюють великі тематичні поля, втягуючи в сферу свого впливу цілі групи слів і тим самим визначаючи потенційну спрямованість їх “переносного” вживання»⁸.

Шляхом аналогічного семантичного зрушення з'явилося переносне значення також у слові *братва*, зафіксоване в СУМі-20. До значення цієї лексеми «товариші, друзі» (*фам.*) після метафоричного переосмислення додалося ще одне, жаргонне — «члени однієї спільноти (здебільшого — угруповань рекетирів, кримінальних структур, мафіозних угруповань тощо)» (*жарг.*). Зіставлення семантичних структур цих двох семем свідчить про те, що їм властива наявність спільних смислових компонентів: «люди, пов'язані якоюсь спільністю, певними стосунками» — дружбою, довір'ям, відданістю — у вихідному значенні (асоціативні семи) та кримінальною діяльністю — в похідному (диференційні семи).

Експресивно-стилістична трансформація за названою вище моделлю змінила семантику і таких слів, як *крутий* «дуже загнутий, вигнутий, сильно закручений»; «дуже вигнутий, не поступовий (про поворот шляху, річки тощо)»; «дуже складний для розуміння»; «дуже густий внаслідок тривалого варіння (про їжу)»; «дуже насичений, міцний (про настій, навар, тютюн і т. ін.)» > «який справляє сильне враження; неординарний» (*жарг.*) та «який демонструє свою фізичну силу, вплив тощо»; «у знач. ім. крутий» (*жарг.*); *умілець* «той, хто добре знає свою справу, володіє умінням; вправний майстер» → «спритна людина, що вміє вдало використовувати обставини» (*розм.*); *навала* «вторгнення ворожих військ у яку-небудь країну, на якусь територію» та «полчища озвірілих ворожих військ» → «інтенсивний вплив чого-небудь, дія на когось, щось» та ін.

У процесі метафоризації задіяна ще одна модель «зміна архісеми та актуалізація функціональної семени». Цей тип метафоричного переосмислення відбувається через функціональну схожість: архісема вихідного значення змінюється, а функціональний компонент виявляється в прихованій або явній семі. Прикладом інновацій цієї групи є слово *генератор*. В основу модифікації його первинних значень «машина для перетворення механічної енергії в електричну» та «апарат для вироблення, утворення чого-небудь» лягла сема «утворення чого-небудь». Функція машини, що відображена в цій семі, асоціативно пов'язується також із характеристикою особи, і певні мовні ситуації стимулювали появу нового значення «ініціатор творення чого-небудь (про людину)». Перенесення функції «машина — людина» і зміна архісеми вихідного значення перевели інноваційний ЛСВ до групи метафоричної лексики.

⁸ Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. — М., 1973. — С. 193.

Такий характер семантичних змін спостерігається також у лексемі *магнетизм*. Вихідне значення лексичної одиниці «властивість магніту, а також провідника з електричним струмом або електричних зарядів притягувати чи відштовхувати деякі тіла» переосмислюється в метафоричне «сила впливу певної особи або ідей на кого-небудь; привабливість». Експліцитна сема первинного значення «властивість притягувати чи відштовхувати, тобто певним чином впливати» стала імпліцитною семою нової переносної семантики.

У мові сьогодення поряд з метафоризацією відбуваються також інші семантичні процеси, завдяки яким розвивається інший бік мови — інтелектуальний. Радикальні перетворення в суспільстві, які відбуваються в останні роки, спричинені насамперед науково-технічною революцією, що привела до лавиноподібного зростання інформації в усіх галузях знань, у виробничій та професійній діяльності людини, сприяючи формуванню величезної кількості нових понять і, відповідно, їх найменувань. Зверненість мовних терміносистем до динамічних процесів сьогодення привела до пошуків нових найменувань, серед яких одними з провідних стали явища термінологізації (процес переходу загальноновживаної лексики в терміни) та детермінологізації (перехід термінологічної лексики в загальноновживану або з однієї терміносистеми до іншої; зауважимо, що останню деякі дослідники називають ще ретермінологізацією), які охопили широке коло слів літературної мови та зумовили рух у їхній семантиці.

СУМ-20 репрезентує понад 25% семантичних новотворів, що виникли внаслідок дії процесу термінологізації. Закономірно, що в процесі пізнавальної діяльності людей дедалі більше слів із загальнономовного лексикону залучається в термінологічний обіг. В. В. Виноградов з цього приводу писав: «Між словником науки і словником побуту — прямиий тісний зв'язок. Будь-яка наука починає з результатів, здобутих мисленням і мовленням народу, і в подальшому своєму розвитку не відривається від народної мови»⁹.

Особливу активність у досліджуваному матеріалі виявила структура «збереження архісеми та зміна (вилучення) диференційних сем», про що свідчить значна кількість семантичних неологізмів цього типу. Розглянемо, наприклад, механізм перетворення лексичної семантики у слові *архів*. Для цього проаналізуємо семантичну структуру описуваної одиниці. Початкове значення цієї лексеми фіксувалося в 11-томному СУМі як «листи, рукописи, знімки і т. ін., які стосуються діяльності якої-небудь установи або особи». Шляхом поділу на мінімальні смисли обох ЛСВ (вихідного і похідного) з'ясовано, що компоненти вихідної семантичної величини — архісеми на позначення того, що зберігається в архівному матеріалі, — містяться і в смисловому обсязі нової семі: «дані, що зберігаються на диску в стислому вигляді» (*інформ.*). При семантичній модифікації значення слова збагатилося семами-спеціалізаторами: нова диференційна сема «диск» перевела це слово в розряд інформаційних термінів. Відзначимо, що зміна значення конкретизує, уточнює слово, звужує його семантику.

Подібні відношення між вихідною і результативною одиницею — збільшення кількості смислових компонентів через появу нових диференційних сем — характеризує лексему *упаковувати*. СУМ-20 фіксує його нове значення «архівувати групу файлів в один файл-архів для економії місця на носії інформації» (*інформ.*), в ядро якого ввійшла семантика архісеми «складати — тобто розмішувати що-небудь у певному порядку, в одному місці», що й лягла в основу переосмислення первинного значення слова «складати, зв'язувати у пакунок, згорток, тюк». При цьому формування інноваційного ЛСВ супроводжується

⁹ Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова // Вопр. языкознания.— 1953.— № 5.— С. 6.

збагаченням семами-спеціалізаторами «файл», «файл-архів», «носії інформації», що переводить цю семему в розряд термінів інформатики.

Ця модель — «збереження основних смислових компонентів архісеми та зміна (випадіння) диференційних сем» — активно реалізується при появі термінів у різних галузях науки. Так, у лексичному складі сучасної української мови активно функціонують нові лексеми, утворені на позначення інформативної, технічної, лінгвістичної, медичної, юридичної та фінансової лексики. Вплив семантичної термінологізації поширився на такі слова, як *укачувати* «качаючи, обвалювати в чомусь» → «надавати округлої форми» (*техн.*); *рекреація* «канікули», «перерва між уроками, лекціями» та «приміщення для відпочинку в навчальних установах» → «відпочинок, відновлення сил людини» (*мед.*); *сертифікат* «посвідчення, письмове свідоцтво» → «письмове свідоцтво, що видається власнику цінного паперу (цінних паперів) і містить визначені законодавством реквізити та назву виду цінного паперу, засвідчує право власності на цінний папір» (*фін.*) та ін.

Значного поширення набула також інша модель, що лягла в основу семантичного перетворення в процесі термінологізації: «зміна архісеми і додавання (зміна, випадіння) диференційних сем». Таким способом розширилися межі семантичної структури лексеми *адміністратор*, вихідне значення якої «керівник установи, організації, підприємства і т. ін.» стало основою для творення похідного «спеціаліст, що здійснює контроль за використанням комп'ютерної бази даних, мережі — правильністю введення і своєчасністю поповнення даних, відповідає за їхнє збереження» (*інформ.*). При цьому процес семантичного перетворення слова *адміністратор* через збільшення кількості смислових компонентів — «у комп'ютерній мережі» та «комп'ютерна база даних, мережа» — привів до звуження його вихідного значення. Лексема *адміністратор* розвинула ще одне термінологічне значення — «сукупність інформаційно-обчислювальних засобів, що керують порядком виконання програм у комп'ютері, комп'ютерній мережі» (*інформ.*), формуванню якого послужив спільний смисловий компонент первинного та вторинного значень «який керує». Особливістю цього інноваційного ЛСВ є те, що внаслідок процесу термінологізації відбулося функціональне переосмислення — метафоризація — із зміною архісеми вихідного значення «людина» на архісему «пристрій». Про типовість таких перенесень свідчать сучасні дослідження семантичних модифікацій: «В останні десятиліття в умовах наростаючих темпів науково-технічної революції (один із зовнішніх факторів, який стимулює розвиток лексики) ... спостерігається активізація функціональних переосмислень типу “людина” — “машина (прилад)”»¹⁰.

Аналогічна зміна архісеми вихідного значення відбулася і в лексемі *укладальник*. Порівняння семантичних структур семем цього слова (вихідної — «той, хто укладає що-небудь; фахівець з укладання чого-небудь» та похідної — «машина, механізм, призначений для укладання або вивантаження — монорельс та чотириколісний візок з двома спеціальними захватами» — *техн.*) виявляє таке моделювання інноваційної семантики: зміну гіперсеми «особа» на «машина, механізм» та появу нових диференційних сем (замість «що-небудь» — «монорельс та чотириколісний візок з двома спеціальними захватами»). Характерною рисою цього семантичного акту, що формує нове значення, є поява диференційних смислових компонентів — семантичних ознак інноваційної семми, що привели до звуження, спеціалізації вихідної семантики слова.

¹⁰ Кудрявцева Л. А. Моделирование динамики словарного состава языка : Монография.— 2-е изд., испр.— К., 2004.— С. 86.

Шляхом функціонального переносу та появи нових сем-спеціалізаторів відбувається формування лексико-семантичних варіантів різногалузевої лексики. Так, значною мірою розширила свої межі термінологічна група в галузі інформатики, лінгвістики: *нагромаджувач* «той, хто накопичує майно, гроші і т. ін.» → «пристрій або носій, призначений для зберігання даних з можливістю їх подальшого зчитування» (*інформ.*); *зависати* «зачепившись за що-небудь, тримаючись на чому-небудь, повисати, висіти» та «обійнявши (перев. за шию), триматися деякий час» → «не реагувати на запит (про обчислювальну систему)» (*інформ.*); *інтернаціоналізм* «ідейно-політичний принцип, що проголошує, на противагу націоналізму, рівність, солідарність і співробітництво всіх народів» → «афікс, слово, вислів, запозичені в кілька мов з одного джерела» (*лінгв.*) та ін.

Семантичні неологізми, що виникли через процес детермінологізації СУМ-20, становлять 15% усіх семантичних інновацій. Описуючи процес детермінологізації, його місце і роль у розвитку літературної мови, О. А. Стишов наголошує, що він «засвідчує інтелектуалізацію мови, розширення ролі книжності, а також, безперечно, піднесення рівня культури й освіченості її носіїв»¹¹.

Значна кількість термінологічних неологізмів виникла на основі моделі «модифікація архісеми та додавання або випадіння диференційних сем». Динаміка структурно-семантичного перетворення основного номінативного значення названої моделі полягає в модифікації вихідної архісеми, а також у випадінні семи, при цьому можуть з'явитися й нові семи-спеціалізатори. Продемонструємо це на прикладі зміни семантичної структури слова *алерген*, що мало значення «речовина, яка викликає алергію» (*мед.*). Причиною його переосмислення стало широке застосування зазначеної лексеми в мовленні, через що це слово набуло статусу загальноживаного і, відповідно, отримало нове значення — «подразник; те, що викликає draжливість». Перетворення цього слова відбулося завдяки тому, що на основі вихідної архісеми з конкретним значенням «речовина» сформувалася інша — з узагальнено-номінативним значенням «подразник». Випадіння сем-спеціалізаторів «речовина», «алергія» розширило вихідне значення аналізованого слова. Щодо причин таких семантичних трансформацій Л. О. Кудрявцева зазначає: «Семантична деривація розгляданого типу в багатьох випадках підтримується здатністю деяких розрядів лексики використовуватись у розширювальному значенні. Мова насамперед іде про слова, які називають наукові поняття лексичної групи “речовина”»¹².

Семантичної еволюції за названою моделлю зазнала й лексема *імунізувати*. Початкове значення цієї одиниці оформлене як «робити кого-, що-небудь імунним, несприйнятливим до чогось» (*мед.*). Слово розширило свої змістові можливості та ввійшло до іншої термінологічної системи — юридичної — із значенням «робити вільним кого-небудь від дії деяких норм права» (*юр.*). Така семантична еволюція відбулася за рахунок актуалізації семи «звільняти від чогось», яка з імпліцитного вихідного значення знайшла експліцитне вираження — стала архісемою похідного значення. Диференційні семи «імуний, несприйнятливий до чогось» змінилися на інші — «норми права», що свідчать про заміну сем-спеціалізаторів — уточнювачів та конкретизаторів значення слова.

Про те, що зазначена модель активно діє в сучасній українській мові, свідчать і семантичні перетворення таких слів, як *вектор* «відрізок прямої з певним числовим значенням і напрямком у просторі» (*мат.*) → «напрямок, спрямування чого-небудь»; *блок 2* «окрема, незалежна частина споруди, машини і т. ін., що

¹¹ Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) : Монографія. — К., 2003. — С. 233.

¹² Кудрявцева Л. А. Зазнач. праця. — С. 62–63.

складається також з окремих елементів або деталей» (*техн.*) та «природний або штучний будівельний камінь, порізаний на плити» (*буд.*) → «упаковка, що містить кілька пачок чого-небудь»; *ендодерма* «внутрішній шар клітин первинної кори в стеблах і коренях вищих рослин» (*бот.*) → «внутрішній шар стінки тіла кишковопорожнинних тварин» (*біол.*).

У процесі детермінологізації активно виникають неологізми за моделлю «збереження архісеми та зміна (вилучення) диференційних сем». Так, слово *аспіратор* використовувалося в технічній термінології з семантикою «прилад для всмоктування газів, повітря та ін. з метою визначення їх хімічного складу, вмісту вологи і т. ін.» У новому СУМі цей мовний знак розширює свою семантичну структуру через його вживання в двох інших термінологічних системах — у сфері медицини і техніки — відповідно із значеннями «прилад для проведення аспірації (у 2 знач.)» (*мед.*), (де *аспірація* — «відсмоктування різних рідин, дрібних часточок чого-небудь або повітря з порожнин, дихальних шляхів і т. ін. за допомогою спеціального приладу») та «прилад для відсмоктування пороку з повітря у виробничих приміщеннях» (*техн.*). Зазначимо, що архісема «прилад» є спільною для всіх ЛСВ, відмінними є диференційні семи, які вказують на призначення приладів. Так, збільшення семантичного обсягу слова за рахунок освоєння похідного ЛСВ з ремаркою (*мед.*) ґрунтується на семах-спеціалізаторах «дихальні шляхи», а нові компоненти «порох», «виробничі приміщення» зумовили появу семантичного неологізму технічної галузі.

Ця модель (збереження основного смислового обсягу архісеми і зміна диференційних сем) стала базовою і для утворення семантичних новацій, які з'явилися також в інших наукових терміносистемах: *гіпотонія* («зниження в людини напруження (тонусу) будь-якої тканини, органа» (*фізіол.*) → «зниження кров'яного тиску» (*мед.*); *глюса* «незрозуміле або малозрозуміле слово чи вислів (перев. у давніх текстах), а також коментар до них, зокрема на полях або в самому тексті давніх і середньовічних рукописів» (*лінгв.*) → «коментар законів або судових рішень» (*юр.*) та ін.

Отже, зміни в мові постають як результат дії зовнішніх факторів — передусім інтенсифікації науково-технічного прогресу, демократизації суспільного життя. Усе це зумовило формування семантичних неологізмів, що демонструють формування актуальних на сьогоднішній день лексико-семантичних груп, передусім наукової сфери, зокрема таких її галузей, як інформатика, техніка, медицина, юриспруденція, фінанси, біологія, лінгвістика.

Описані процеси семантичної модифікації слів демонструють загальні тенденції розвитку української мови, які є актуальними для забезпечення суспільної комунікації в сучасний період.

N. V. STRATULAT

FORMATION OF SEMANTIC NEOLOGISMS AS MEANS OF UKRAINIAN VOKABULARY ENRICHMENT

The article focuses on of the stude of active processes in the development Lexikal struchure of Ukrainian from 80 years of XX th centuri to the material of new Explanatory dictionary of Ukrainian in 20 volumes. In the dissertation semantics processes, with heve caused occurrence of new values, are characterised. The basic basismodels, which lay dawnin a basis of semantic neologisms are established. On the componental analis semantics neologism are investigated.

Key words: dictionary of Ukrainian language, lexicon, neologism, innovation, processes, derivational foundations, semantics neologism, word-formation, models, thematic groups.